

AGNIESZKA TARGOŃSKA, BOŻENA ŁUKASIK

Katedra Terenów Zieleni
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

ZNACZENIE POCYSTERSKICH OBIEKTÓW ARCHITEKTONICZNYCH WE WSPÓLCZESNYM KRAJOBRAZIE OWIŃSK

Streszczenie. Zakon cysterski, mieszczący się od XIII do XVIII wieku w podpoznańskich Owińskach, przyczynił się znacznie do rozwoju zabudowy wsi. W pracy podjęto badania mające na celu identyfikację relikwów architektonicznych pochodzących z okresu działalności klasztoru. Określono rolę, jaką pełnią te elementy we współczesnym krajobrazie Owińsk. Postuluje się objęcie ochroną konserwatorską wszystkich pozostałości cysterskich oraz związanego z nimi krajobrazu kulturowego, w tym powiązań widokowych i panoram wraz z przedpolami.

Słowa kluczowe: krajobraz, Owińska, cystersi, klasztor, opactwo, kościół, panorama, Wielkopolska

Wstęp

Wieś Owińska założono na terasie Warty, pomiędzy doliną rzeki a wyżej położonymi polami uprawnymi. We wczesnym średniowieczu Owińska były osadą służebną dla dworu książęcego. Wchodziły w skład opola¹ chojnickiego, do którego należało obszerne terytorium położone na lewym brzegu Warty i wąski pas ziemi na prawym brzegu (CHLEBOWSKI i IN. 1886). Owińska były wsią owalnicową, o czym świadczy charakterystyczny układ drożny zachowany do dziś. Plac znajdujący się w centrum wsi (nawsie) był wydłużony zgodnie z kierunkiem głównego ciągu komunikacyjnego, a przez jego środek przepływała Struga Owińska. Właśnie tutaj jedną ze swych siedzib założył zakon cysterski. Żeński klasztor istniał w Owińskach od XIII do XIX wieku. Z okresu jego działalności pochodzi sporo śladów świadczących o rozwoju zabudowy

---

¹Opole było pierwszym stopniem organizacji terytorialnej plemion słowiańskich, czyli czymś, co dzisiaj można by porównać z gminą. Obejmowało teren złożony z kilku lub kilkunastu osad i zazwyczaj było odgraniczone od sąsiednich opoli naturalnymi granicami, takimi jak wzgórza, rzeki, strumienie, lasy, moczary itp. (BURSZTA 1958).

wsí. Nie zostały one do tej pory w pełni skatalogowane i objęte ochroną jako rozległy zespół architektoniczno-krajobrazowy wraz z powiązaniem widokowymi.

Material i metody

Owińska to wieś położona nad Wartą 14 km na północ od Poznania. W 2003 roku miejscowość ta znalazła się na Europejskim Szlaku Cysterskim. Podjęto badania mające na celu rozpoznanie elementów architektonicznych wprowadzonych do krajobrazu Owińsk w czasach, gdy były one własnością klasztoru cysterskiego, czyli od 1242 roku aż do drugiego rozbioru Polski. W tym celu przeprowadzono kwerendę materiałów archiwalnych i literatury, a także ogólnie zinventaryzowano obszar zabudowy centrum wsi. Wnioskowanie przeprowadzono na podstawie wyników badań własnych oraz porównań z innymi założeniami cysterskimi opisanymi w literaturze². Ponadto określono rolę, jaką pełnią architektoniczne relikty cysterskie we współczesnym krajobrazie Owińsk.

Wyniki i dyskusja

Rozwój cysterskiej fundacji klasztornej

Klasztor cysterek w Owińskach założono w 1242 roku. Intencją tej fundacji było utrwalenie zgody pomiędzy skłóconymi książętami wielkopolskimi Bolesławem Pobożnym i jego bratem Przemysłem I z jednej strony a książętami śląskimi z drugiej (SKURATOWICZ 1992). Istnieją też przypuszczenia, że fundacja klasztoru miała być *votum* za uchronienie Wielkopolski przed najazdem tatarskim. Cysterki przybyły z Trzebnicy 21 października 1252 roku (ŁĘCKI 2003). W ciągu kolejnych wieków dobra klasztorne często zmieniały swoje granice, jednak Owińska aż do kasaty klasztoru pozostała główną siedzibą zakonnicek.

Dwa lata po dokonaniu drugiego rozbioru Polski rząd pruski przejął posiadłości cysterskie i w 1797 roku sprzedał je berlińskiemu bankierowi Zygmuntowi Ottonowi von Treskowowi. Od tej pory w budynkach klauzury mieszkało kilka mniszek różnych reguł. W 1834 roku król Fryderyk Wilhelm III wydał dekret przeznaczający klasztor na Zakład dla Umysłowo Chorych. Ostatecznej likwidacji konwentu dokonano w 1835 roku (WYRWA i KUCHARSKI 1996).

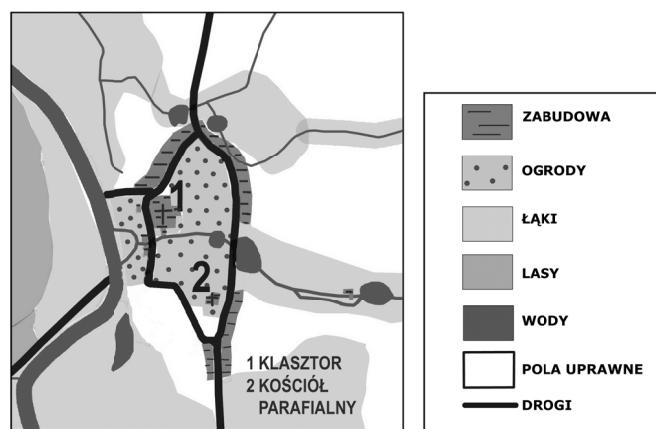
Kościół klasztorny i budynki klauzury

Owiński klasztor został zbudowany nad Wartą 14 km od centrum Poznania, przy ważnym szlaku komunikacyjnym³. Zespół architektoniczny wraz z ogrodem zlokalizowano nietypowo, bo w obrębie zabudowy wsi (rys. 1).

---

²Cysterska reguła precyzowała sposób rozplanowania najważniejszych budynków i innych części składowych opactwa, dlatego, mimo braku wielu elementów *in situ*, o wyglądzie klasztoru w Owińskach można wnioskować poprzez analogię do innych siedzib konwentów cysterskich.

³Jak uważa BRZUSTOWICZ (2007), pomorskie klasztory cysterskie czerpały spore korzyści z handlu, skoro wznoszono je wbrew regule w pobliżu ważnych arterii komunikacyjnych i handlowych. Podobnie było w wielkopolskich Owińskach, bowiem według przypuszczeń WĘDZKIEGO (1955) już w XIII wieku przez wieś przebiegał ważny szlak łączący Poznań z Rogoźnem, Wągrowcem i dalej z Bydgoszczą.

Rys. 1. Zabudowa Owińsk w okresie działalności klasztoru cysterskiego (opracowanie własne)

Fig. 1. The building structure of Owinsk in the period of the Cistercian monastery activity (the authors' study)

Średniowieczny **kościół klasztorny** był jednonawowy i przypuszczalnie pozbawiony okien. Jego lokalizacja była zgodna z obecną. Świadczą o tym fragmenty murów romańskich i gotyckich, wykorzystane do budowy późniejszego kościoła barokowego, istniejącego do dziś (ANDERS 1997). Świątynia zamykała oś widokową biegnącą wzdłuż drogi wjazdowej do Owińsk od strony północnej. Nieznane jest rozplanowanie pozostałych średniowiecznych zabudowań klauzury.

Około 1700 roku podjęto budowę nowego **zespołu klasztornego**. Pracami kierował architekt Jan Catenazzi. W 1720 roku klasztor uległ zniszczeniu na skutek pożaru. Odbudowę powierzono Pompeo Ferrariemu. W 1733 roku zabudowania znów zostały częściowo strawione przez ogień. W latach następnych odbudowano zniszczony fragment i wzniesiono skrzydło południowe i zachodnie⁴ (ANDERS 1997).

Około 1700 roku wybudowano **dom duchowieństwa** przeznaczony dla zakonników i księży (czyli późniejszą plebanię). Był to obiekt w stylu barokowym, zaprojektowany przez Jania Catenazziego. Budynek, zwrócony fasadą w stronę kościoła klasztornego, zamykał dziedziniec wjazdowy od zachodu. Wygląd kościoła i pozostałych budynków w 1840 roku, czyli pięć lat po ostatecznej kasacji konwentu, przedstawia rysunek 2.

Wewnątrz czworoboku budynków klasztornych znajdował się wirydarz, a w bezpośrednim sąsiedztwie klasztoru, na wschód i południe od zabudowań – ogród konwentualny. W XVIII wieku na terenie ogrodu na wschód od kościoła wybudowano **barokową kapliczkę**. Zespół zabudowy klasztornej wraz z ogrodami zgodnie z cysterską regułą ogrodzono **murem**.

⁴Przekształcenia zabudowy klasztornej w Owińskach nie były zjawiskiem odosobnionym. Jak pisze ŁUZYŃECKA (1998), „działania budowlane były prowadzone w miejscu istniejącej zabudowy (...). Głównie jednak w baroku dokonano gruntownej zmiany wyglądu niektórych elementów klasztorów cysterskich. Niejednokrotnie prawie całkowicie burzono dotychczasowe kościoły i klauzury oraz na ich miejscu wznoszono monumentalne założenia”.

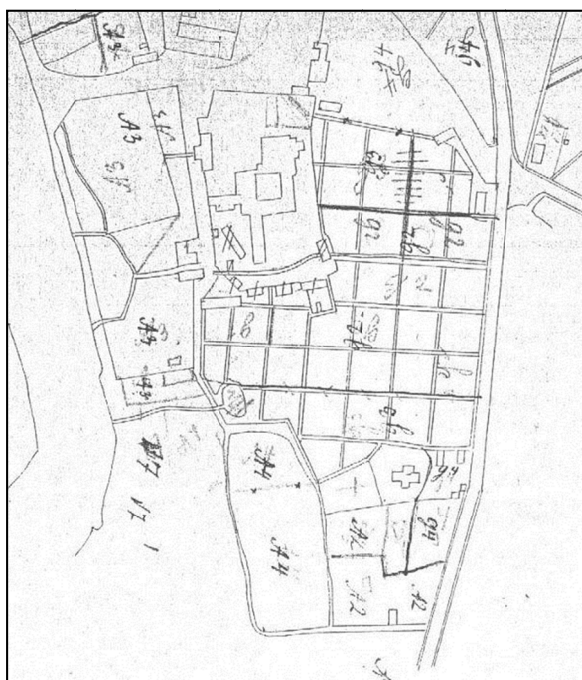
Rys. 2. Klasztor pocysterski w Owińskich w 1840 roku (KALENDARZ... 1840)
 Fig. 2. The Cistercian convent in Owińska in 1840 (KALENDARZ... 1840)

Kościół parafialny

Ponieważ w klasztorze obowiązywała ścisła klauzura, już przed 1405 rokiem powstała parafia skupiająca świeckich wiernych. Przed 1574 rokiem cysterki ufundowały obecny **kościół p.w. św. Mikołaja** (SŁOWNIK... 2010). Wybudowano go w południowej części nawisła, tuż za murem klasztorным, tworząc zamknięcie południowej osi widokowej, biegnącej wzdłuż głównej drogi. W 1686 roku świątynia została częściowo przebudowana (ANDERS 1997). Dokumenty archiwalne informują o istnieniu przy tym kościele cmentarza parafialnego i **domu plebana** z ogrodem (SŁOWNIK... 2010).

Zabudowa gospodarcza i usługowa

Zabudowę gospodarczą klasztorów cysterskich sytuowano zazwyczaj na zachód od kościoła i budynku klauzury. Wiadomo, że już w 1480 roku na Strudze Owińskiej były dwa **młyny** – jeden w obrębie zabudowań klasztornych, drugi na wschód od nich (CALLIER 1887). Dokumenty archiwalne informują, że w 1628 roku istniały **stodoły** klasztorne, a w 1760 roku młynarz zobowiązał się wybudować nowy **śłodowiec** (SŁOWNIK... 2010). W Owińskich funkcjonowały **olejarnia** i **browar** (PISZCZEK 1974). O istnieniu browaru pośrednio świadczy archiwalny kontrakt z 1796 roku, na mocy którego cysterki nakazują dzierżawcy pobliskiego Radojewa produkować piwo nie inne niż owińskie (SŁOWNIK... 2010). Na planie katastralnym z 1863 roku (rys. 3) widoczne są zabudowania **gospodarcze zlokalizowane** na zachód i południe od budynku klasztoru, graniczące z ogrodami. Niestety, wzmiankowany plan powstał po ostatecznej likwidacji konwentu,

Rys. 3. Założenie klasztorne wraz z towarzyszącymi ogrodami na planie katastralnym z 1863 roku (PLAN... 1863)

Fig. 3. The spatial development of the convent together with the accompanying gardens on a cadastral plan of 1863 (PLAN... 1863)

a więc nie ma pewności, czy omawiane budynki były dziełem cysterek, czy powstały nieco później⁵.

Ponadto według zapisu z 1418 roku w Owińskach funkcjonowały **karczma** oraz **szkoła klasztorna** dla dziewcząt. Z akt z 1628 roku wiadomo, że rektor szkoły posiadał osobny **dom** (SŁOWNIK... 2010).

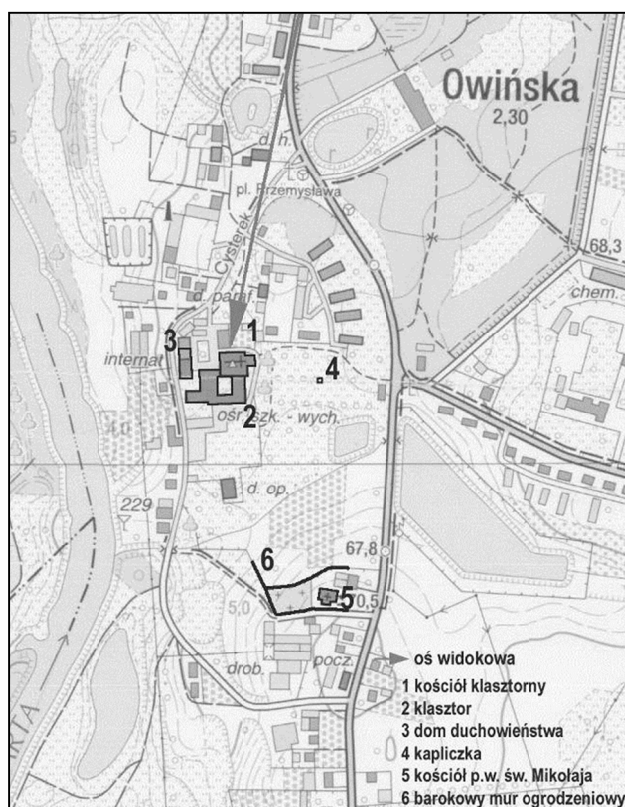
Stan zachowania zabudowań i struktury przestrzennej krajobrazu cysterskiego

Współcześnie w centrum Owińsk można odnaleźć układ drożny charakterystyczny dla wsi owalnicowych. Jedno z ramion owalnicy oraz drogi dojazdowe częściowo pokrywają się z obecnym przebiegiem drogi wojewódzkiej nr 169. Zachowało się także drugie

⁵Należy przypuszczać, że zabudowań gospodarczych w Owińskach było więcej, bowiem klasztory cysterskie prowadziły działalność rolniczą i produkcyjną na szeroką skalę. Jak podaje ŁUŻYŃIECKA (1998), najważniejszymi budynkami gospodarczymi były spichlerz i budynek administracyjny. WYRWA (1999) wymienia ponadto piekarnie, browary, kuźnie, młyny wodne i wiatraki, gorzelnie, cegielnie, pracownie rzemieślnicze: stolarnie, warsztaty szewskie, tkackie, krawieckie, czapnicze, snycerskie, garbarskie itp. Istniały także budynki i zagrody związane z chowem zwierząt: owiec, kóz, koni pociągowych, trzody chlewnej, wołów, krów i drobiu.

z ramion, choć nieco przekształcone przez budowę klasztoru i modernizację nawierzchni pl. Przemysła (przeprowadzoną w 2009 roku). Odpowiada mu przebieg ul. Cysterek.

Z okresu działalności zakonu zachowały się kościoły i zabudowania klauzury pochodzące z XVIII wieku (z fragmentami murów romańskich i gotyckich) (rys. 4). Kompleks klasztorny już w 1932 roku został wpisany do rejestru zabytków (nr rej. 2405 i 2406). Budynki te są w dobrym stanie, choć nowy sposób użytkowania wymusił liczne adaptacje i przebudowy. Kościół klasztorny pełni obecnie rolę parafialnego, a w pozostałych pomieszczeniach swą siedzibę ma Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy dla Dzieci Niewidomych. Zachował się także dom duchowieństwa z 1700 roku. Przebudowa dokonana przed 1838 rokiem nadała mu formy klasycystyczne⁶. Obiekt

Rys. 4. Inwentaryzacja zachowanych pocysterskich elementów architektonicznych w Owińskach (opracowanie własne na podstawie mapy topograficznej – MAPA... 2001, skala zmieniona)

Fig. 4. A survey of preserved former Cistercian architectural elements in Owińska (the authors' study based on a topographic map – MAPA... 2001, the scale was changed)

⁶Budynek był kilkakrotnie adaptowany – kolejno mieściła się tu plebania, kancelaria Zakładu dla Umysłowo Chorych, a obecnie szkoła dla niewidomych dzieci.

został wpisany do rejestru zabytków pod nr. 1177 w 1970 roku, natomiast zabudowania gospodarcze nie istnieją⁷.

Kościół św. Mikołaja (rys. 5) nadal jest istotnym elementem krajobrazu Owińsk. Pomimo że już w 1960 roku wpisano go do rejestru zabytków (nr rej. 2539/A), popada w ruinę. Wokół kościoła i cmentarza zachowały się spore fragmenty barokowego ceglano-muru i ozdobna brama. Zachował się także niewielki fragment barokowego muru, który otaczał ogrody klasztorne. Elementy te są w bardzo złym stanie technicznym. Pozostałe mury klasztorne to obiekty z pierwszej połowy XIX wieku (ANDERS 1997), prawdopodobnie zbudowane na wcześniejszym fundamencie.

Rys. 5. Kościół p.w. św. Mikołaja w Owińskach (fot. A. Targońska)
Fig. 5. St. Nicholas' church in Owińska (photo by A. Targońska)

Obecność i rolę pocysterskich obiektów architektonicznych we współczesnym krajobrazie Owińsk syntetycznie ujęto w tabeli 1.

Stan zachowania dawnych powiązań widokowych

Intensywny rozwój zabudowy Owińsk, trwający z przerwami od końca XVIII wieku, spowodował, że współcześnie niemożliwe jest odtworzenie dawnych panoram wsi. Jedynie od strony zachodniej, gdzie teren zdecydowanie obniża się w kierunku Warty, krajobraz pozostał w stanie względnie niezmienionym. Piękny widok na Owińska

⁷Przypadek klasztoru w Owińskach nie jest odosobniony. Jak pisze WYRWA (1999), omawiając inne opactwa cysterskie, „...większość obiektów klasztornych zmieniła swoje pierwotne przeznaczenie. Kościoły klasztorne zostały przemianowane na parafialne lub katedry biskupie. Inne budynki, szczególnie pod koniec XIX wieku, całkowicie lub częściowo rozebrano. Pozostały tylko kościoły i niewielkie fragmenty zabudowań klasztornych czy gospodarczych”.

Tabela 1. Obecność cysterskich relikwów architektonicznych we współczesnym krajobrazie Owińsk

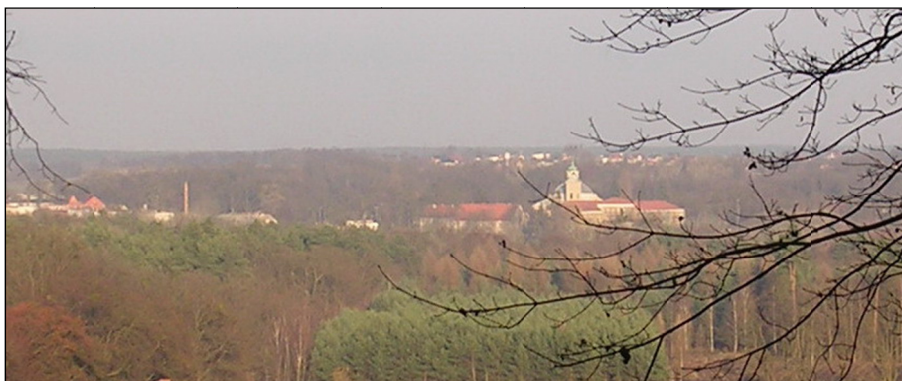
Table 1. The visible remnants of Cistercian architectural relicts in the contemporary landscape of Owińska

Relikty kompozycji cysterskiej	Obecność we współczesnym krajobrazie
Kościół poklasztorny	+++
Zabudowania klauzury wraz z wirydarzem	+
Barokowa kapliczka	+
Kościół św. Mikołaja	+
Dom rektora szkoły klasztornej	-
Karczma	-
Fragment muru otaczającego ogród konwentualny	+
Mur otaczający cmentarz przykościelny	+

„+++” — element dominujący, „+” — element czytelny, „-” — brak elementu.

roztaczający się z miejscowości Radojewo, zlokalizowanej po drugiej stronie rzeki, już w XIX wieku docenili von Treskowowie – ówczesni właściciele obu miejscowości. W Radojewie powstał pałac, z którego okien można było podziwiać rozległy widok na Owińska z dominującą sylwetą kościoła klasztornej (rys. 6). Przedpole tej panoramy wkrótce ma zostać zabudowane. Fragment dawnej panoramy można także obserwować, jadąc pociągiem z Poznania do Murowanej Gośliny. Linię kolejową przeprowadzono około 2 km na wschód od centrum Owińsk. Niestety, widok zakłóca XX-wieczna zabudowa oraz drzewa i krzewy rosnące na przedpolu.

Teren w pobliżu klasztoru od strony północnej został zabudowany. Między innymi powstało tu niewielkie osiedle bloków mieszkalnych i towarzyszące im garaże. Na szczęście zabudowania nie zamknęły historycznej osi widokowej – sylwetę kościoła,

Rys. 6. Panorama Owińska do strony Radojewa (fot. A. Targońska)

Fig. 6. The panorama of Owińska – a view from Radojewo (photo by A. Targońska)

a zwłaszcza jego kopułę i wieżę, nadal można obserwować z odległości kilku kilometrów, wjeżdżając do Owińsk od strony północnej (rys. 7). Południowa oś widokowa została zupełnie zatarta. Kościół p.w. św. Mikołaja, stanowiący jej dawne zakończenie, obecnie jest zasłonięty przez budynek poczty i zadrzewienia.

Rys. 7. Kościół klasztorny stanowiący zakończenie północnej osi widokowej (fot. A. Targońska)

Fig. 7. The monastery church completing the northern view axis (photo by A. Targońska)

Najważniejszym ciągiem widokowym wsi jest droga wojewódzka nr 169, przebiegająca wzdłuż wschodniej granicy kompleksu klasztornego. Roztacza się z niej widok na zabudowania i ogrody pocysterskie oraz na kościół p.w. św. Mikołaja. Widok ten otworzył się kilka lat temu, gdy podczas remontu drogi i budowy chodnika zlikwidowano duży fragment XIX-wiecznego muru ogrodzeniowego.

Podsumowanie

Działalność zakonu znacznie przyczyniła się do rozwoju zabudowy w Owińskach. Krajobraz został uatrakcyjniony przez klasztor z kościołem i przyległymi ogrodami oraz kościół p.w. św. Mikołaja. Współcześnie Owińska mają krajobraz kulturowy historycznie nawarstwiony. Relikty założenia cysterskiego świadczą o bogatej historii tego terenu i jego dużych walorach kulturowych, jednocześnie nadal organizują przestrzeń historycznego centrum miejscowości. Klasztor z wysoką wieżą i kopułą kościoła wciąż pełni rolę dominanty i dzięki zachowanej osi widokowej z dużej odległości sygnalizuje swą obecność.

Walory kulturowe dawnego opactwa w Owińskach zobowiązują do objęcia ochroną konserwatorską **wszystkich** relikwów cysterskich. Wpis do rejestru zabytków z wyznaczeniem jedynie ścisłej strefy ochrony konserwatorskiej nie zagwarantuje zachowania całej kompozycji krajobrazowej, dlatego dodatkowo powinno się podjąć działania zmie-

rzające do ochrony otoczenia zabytkowych budynków i związanego z nim krajobrazu kulturowego, w tym powiązań widokowych i panoram wraz z przedpolami.

Literatura

- ANDERS P., 1997. Puszcza Zielonka. Wielkopolska Biblioteka Krajoznawcza. WBP, Poznań.
- BRZUSTOWICZ G., 2007. Cysterski świat Nowej Marchii i Księstwa Pomorskiego. Regionalne Towarzystwo Historyczne Ziemi Choszczeńskiej, Choszczno. [<http://rthzch.zschoszczno.pl/news.php?id=124>].
- BURSZA J., 1958. Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej, o tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi. Ossolineum, Wrocław.
- CALLIER E., 1887. Powiat poznański pod względem dziejowym z zastosowaniem do topografii współczesnej. Odbitka z Dziennika Poznańskiego, Poznań.
- CHLEBOWSKI B., WALEWSKI W., SULIMIEŃSKI F., 1886. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 7, Wiek, Warszawa.
- KALENDARZ Polski, Ruski, Astronomiczno-Gospodarski i Domowy na rok pański 1841 który jest rokiem zwyczajnym mającym dni 365 / na sposób F. X. Ryszkowskiego F. i M. Doktora na Południe Krakowski wyrachowany. 1840. Nakładem i Drukiem Józefa Czecha, Kraków.
- ŁĘCKI W., 2003. Wielkopolska. Przewodnik po miejscach ładnych i ciekawych. Kurpisz, Poznań.
- ŁUŻYŃIECKA E., 1998. Architektura klasztorów cysterskich na Śląsku. Księgarnia św. Wojciecha, Poznań.
- MAPA topograficzna Polski. Skala 1:10 000. 2001. Główny Geodeta Kraju, Warszawa.
- PISZCZEK T., 1974. Owińska – dzieje. [http://www.niewidomi.org.pl/h-dzieje_ow.htm].
- PLAN katastralny z 1863 roku. 2863. [z zasobów Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Poznaniu].
- SKURATOWICZ J., 1992. Dwory i pałace w Wielkim Księstwie Poznańskim. Eco, Międzychód.
- SŁOWNIK historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu. Edycja elektroniczna. 2010. Red. ogólna T. Jurek. Opracowanie informatyczne S. Prinke. Instytut Historii PAN, Warszawa. [<http://www.slownik.ihpan.edu.pl/index.php>].
- WĘDZKI A., 1955. Radzim – zapomniany gród kasztelański nad Wartą. *Przeł. Zach.* 11, 3/4: 565-583.
- WYRWA A., 1999. Opactwa cysterskie na Pomorzu. Zarys dziejów i kultury. Księgarnia św. Wojciecha, Poznań.
- WYRWA A., KUCHARSKI B., 1996. Szlak cysterski w Wielkopolsce. Wielkopolska Biblioteka Krajoznawcza. WBP, Poznań.

THE IMPORTANCE OF FORMER CISTERCIAN ARCHITECTURAL OBJECTS IN THE CONTEMPORARY LANDSCAPE OF THE VILLAGE OF OWIŃSKA

Summary. The order of Cistercians, located in the period from the 13th to the 18th centuries in the village of Owińska near Poznań, contributed considerably to the development of the village building infrastructure. This study comprised investigations aiming at the identification of architectural relicts originating from the period of the monastery activity. The role served by these elements in the contemporary landscape of Owińska has been determined. It is proposed to cover

Targońska A., Łukasik B., 2011. Znaczenie pocysterskich obiektów architektonicznych we współczesnym krajobrazie Owińsk. *Nauka Przyr. Technol.* 5, 3, #25.

---

all the remnants of former Cistercian objects with conservation protection together with the related cultural landscape, including view associations and panoramas with foregrounds.

Key words: landscape, Owińska, the Cistercian order, convent, abbey, church, panorama, Wielkopolska

Adres do korespondencji – Corresponding address:

Agnieszka Targońska, Katedra Terenów Zieleni, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, ul. Dąbrowskiego 159, 60-594 Poznań, Poland, e-mail: ktzagac@up.poznan.pl

Zaakceptowano do druku – Accepted for print:

6.04.2011

Do cytowania – For citation:

*Targońska A., Łukasik B., 2011. Znaczenie pocysterskich obiektów architektonicznych we współczesnym krajobrazie Owińsk. *Nauka Przyr. Technol.* 5, 3, #25.*